

Яніна КАМБАЛОВА,
доцент кафедри методики навчання суспільних
дисциплін і гендерної освіти Національного
педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова,
кандидат педагогічних наук

Сучасний підручник з історії як ключовий компонент навчально- методичного комплексу

Анотація. У статті розкрито роль і методичні функції сучасного підручника з історії як основного компонента навчально-методичного комплексу. Автор проаналізувала різноманітні погляди сучасних українських і російських учених на цю проблему.

Ключові слова: підручник, навчально-методичний комплект, методична функція.

Яніна КАМБАЛОВА

Современный учебник истории как ключевой компонент учебно-методического комплекта

Аннотация. В статье рассматриваются роль и методические функции современного учебника истории как основного компонента учебно-методического комплекта. Автор проанализировала различные взгляды современных украинских и российских учёных на указанную проблему.

Ключевые слова: учебник, учебно-методический комплект, методическая функция.

Yanina KAMBALOVA

The modern textbook of history as a main component of scientific-methodical set

Summary. A role and methodological functions of the modern textbook of history as a main component of scientific-methodical set is explained in the article. The author analyzes different points of views of modern Ukrainian and Russian scholars.

Key words: textbook, scientific-methodical set, methodological function.

Впровадженні особистісно орієнтованої парадигми навчання потребує змін у змісті навчальних програм, розробки нової концепції шкільної освіти, створення засобів навчання нового покоління. Актуальною проблемою нині є створення сучасних навчально-методичних комплектів (надалі НМК) як комплексного засобу навчання та основного інструментарію для проектування вчителем навчального-виховного процесу. Як свідчить аналіз відповідної літератури, останнім часом, незважаючи на те що основним джерелом інформації на уроці залишається підручник, дедалі більшого визнання набувають цілісні НМК з шкільних предметів. Ідея використання навчально-методичного комплексу (комплекту), ядром якого є підручник, запропонована Д. Зуєвим ще в 70-х роках ХХ ст., проте практично втілена і набула поширення тільки в другій половині 1990-х років.

Завдяки НМК, який є комплексним засобом самостійної роботи учнів, забезпечується впровадження активних форм і методів навчання історії, відбувається перетворення учнівських знань, умінь і навичок у навчальні компетентності. Ключовим компонентом комплексу навчальних видань, на думку більшості дослідників, є підручник. Російська дослідниця О. Крючкова наголошує на тому, що на сучасному етапі розвитку шкільної освіти, підручник продовжує залишатися основним джерелом навчальної інформації і засобом її збереження, яке адекватно відображає найважливіші характеристики домінуючої освітньої системи. Саме з цим і пов'язана його провідна роль у системі засобів навчання [11, 4].

Створення навчально-методичних комплектів і комплектів, місце та роль у системі засобів навчання, висвітлення їх компонентного складу та основних функцій як комплексу в цілому, так і його окремих структурних елементів, взаємовплив окремих компонентів НМК

– усі ці питання були предметом дослідження багатьох методистів радянського періоду та сучасного.

У працях радянських учених Д. Зуєва, І. Зверева, Ю. Бабанського, В. Бейлісона, С. Шаповаленка, В. Беспалька, Л. Боголюбова, І. Біма, С. Бондаренка, Г. Гранік, В. Краєвського, І. Лернера, В. Макасовського, Н. Менчинської, І. Грицевського, І. Шахмаєва розглядаються загальні теоретичні аспекти створення та використання навчально-методичної літератури, зокрема підручників, їх місце в системі засобів навчання, склад, структура та основні функції. Місце і роль підручника як основного засобу навчання в навчально-методичному комплексі в свій час досліджували Д. Зуєв, С. Шаповаленко та ін. Теоретичні проблеми, принципи та прийоми авторського конструювання навчальних видань з історії висвітлюються в дослідженнях інших відомих методистів радянської епохи: Н. Андрієвської, О. Вагіна, Л. Мельник, Н. Дайрі, М. Зінов'єва, А. Єфімова, О. Стражева, П. Гори, Н. Менчинської, М. Нечкіної, О. Немировського, О. Мішуліна, С. Сказкіна, Н. Запорожець, Ф. Коровкіна, К. Агібалової, Г. Донського та ін.

Зокрема, Ю. Бабанський [1] визначив дидактичні принципи і вимоги до створення навчально-методичних комплектів, основні напрями їх вдосконалення, В. Бейлісон [2], В. Беспалько [3], Д. Зуєв [8] проаналізували окремі компоненти навчально-методичних комплектів, з'ясували місце, роль та функції підручника в комплексі навчальних видань, значення навчально-методичного комплексу як засобу інтенсифікації навчального процесу. І. Бім розкрив місце і роль підручника і методичного посібника в комплексі навчальних видань, Л. Боголюбов [5] розглянув взаємозв'язок цих навчальних видань. С. Шаповаленко, В. Айзенхут і Х. Штріцель [15] вивчали проблему взаємозв'язку підручника з іншими засобами навчання.

Останнім часом розробка та використання навчально-методичних комплексів і комплектів та їх структурних компонентів стали важливою складовою наукових досліджень сучасних українських і російських фахівців у галузі методики навчання: О. Пометун, К. Баханова, П. Мороза, М.-В. Савчин [13], О. Антоняк, В. Соловйової [14], Н. Бодрової, Г. Ібрагімової, Л. Куулар, Н. Полханової [12], О. Григор'євої [7], А. Іванова [9], С. Якименка [16] та ін.

Завдання статті:

- обґрунтувати місце та роль підручника у компонентному складі навчально-методичного комплексу;
- з'ясувати погляди українських і зарубіжних учених-методистів щодо проблеми розподілу функціонального навантаження між підручником та іншими компонентами навчально-методичного комплексу.

Нині в методикі навчання постають питання щодо ролі, місця та функцій підручників з історії в системі інших друкованих засобів навчання. Ця проблема не є новою. Ще у 80-х рр. ХХ ст. широко розглядалось питання щодо місця та ролі підручника як основного засобу навчання в складі навчально-методичного комплексу та комплексу. У той період функції підручника розглядалися у двох напрямках: 1) визнання поліфункціональності підручника як ядра в системі засобів навчання; 2) перенесення частини функцій підручника на інші засоби навчання, які входили до навчально-методичного комплексу. У такому разі малося на увазі, що значне функціональне навантаження має припадати на ці засоби навчання [11, 31]. Зокрема, відомий радянський дидакт Д. Зуєв наголошував, що в межах навчального комплексу основний зміст освіти, структуру її реалізації дає підручник, а конкретизацію, диференціацію та індивідуалізацію змісту освіти та способів оволодіння нею забезпечують інші засоби навчання, які становлять за цією ознакою разом з підручником певну цілісність [8]. Учений зазначав, що в системі навчально-методичного комплексу відбувається розвантаження поліфункціональності підручника як ядра засобів навчання і функціональне навантаження беруть на себе інші навчальні посібники – робочі зошити, зошити для контролю робіт тощо. Саме в підручнику, як основному компоненті НМК, системно відпрацьовано фундаментальні знання, які мають дати цілісне уявлення про предмет. В. Краєвський визначав підручник як один з елементів педагогічної системи, процесу та засобів навчання. Він вважає, що підручник поступово втрачає роль універсального засобу і висловлює припущення, що в майбутньому вирішальну роль відіграватиме комплекс засобів навчання в цілому, а не його окремі елементи [10]. Водночас В. Беспалько, аналізуючи різноманітні засоби навчання з погляду їх дидактичних функцій у навчальному процесі, дійшов висновку, що вони по суті є різновидами одного й того самого засобу – підручника – і розрізняються між собою побудовою моделі та матеріалом носія інформації [3].

Проблема підручника є актуальною і для сучасних дослідників. Як зазначає в дисертаційній праці Н. Полханова, підручник є основним компонентом навчально-методичного комплексу. Він відіграє в ньому організуючу і спрямовуючу роль, а всі інші компоненти конкретизують, поглиблюють і закріплюють знання, викладені в підручнику, сприяють формуванню вмінь і навичок [12, 97]. Російський учений С. Якименко наголошує, що НМК є системою, яка створюється для якнайповнішої реалізації навчальних і виховних завдань, сформульованих навчальною програмою відповідного предмета, за умови ведучої

ролі підручника. При цьому основний зміст освіти, структуру його реалізації подано в підручнику, а конкретизацію і навіть індивідуалізацію змісту освіти і способів оволодіння ним забезпечують інші засоби навчання, які разом з підручником утворюють комплект [16, 76].

Незважаючи на те що значна частина сучасних підручників з історії нині вже доповнюється складовими навчально-методичного комплексу, вони залишаються відносно самодостатніми і включають практично всі структурні елементи, відомі в теорії створення підручника (ієрархію різноманітних текстів, ілюстративний і графічний матеріал, розгорнуту систему запитань і завдань, апарат орієнтування) [11, 205]. Ця система, компоненти якої становлять функціональну єдність, дає змогу підручнику виконувати низку самостійних дидактичних функцій навіть у межах єдиного НМК. Розкриття і обґрунтування специфіки підручника визначають вихідні позиції характеристики навчального комплексу: його функцій, типологічних особливостей компонентів, закономірностей і принципів їх групування в єдине ціле, основних методів його конструювання [16, 77].

На думку російської дослідниці О. Крючкової, недостатня увага до створення НМК у минулий період з одного боку позитивно впливала на процес створення підручника з історії, що ставав самодостатнім, включав зміст, який повністю відповідає вимогам Державного стандарту та навчальної програми, з другого – зумовлювала перевантаженість підручника надлишковим змістовим і структурним матеріалом [11].

Як вважає Є. Григор'єва, сукупність навчальних посібників у межах НМК повинна являти собою певну систему. Для цього компоненти комплексу мають пов'язуватись між собою так, щоб підручник відігравав організаційну й спрямовуючу роль, а інші засоби навчання конкретизували, поглиблювали й закріплювали знання, викладені в підручнику, сприяли формуванню вмінь і навичок, але обов'язково в руслі вимог Державного стандарту та навчальної програми. Не потрібно допускати паралельної різноякісної інформації в засобах навчання, які невинновдано розширюють обсяг навчального матеріалу і зумовлюють перенавантаження учнів [7, 97].

У зв'язку з появою сучасних НМК підручник зазнає певних змін, оскільки функціональне навантаження беруть на себе допоміжні засоби навчання. За висловленням С. Якименка, передавши елементам комплексу деякі не властиві йому навантаження, підручник набирає специфічного вигляду. Він конструюється і використовується тепер як ядро комплексу, а не як єдиний та універсальний засіб навчання [16, 76].

Виходячи з цього положення, потрібно переглянути традиційні функції підручника, який стає основним компонентом НМК, а не окремим навчальним виданням. Особливу увагу автори підручників мають зосередити на тому, що підміна функціональності підручників ускладненням функціонального навантаження може призвести до появи підручників-гігантів. Як наголошує К. Вачугова, такі підручники, які охоплюють усі компоненти змісту освіти і використовуються на всіх рівнях навчального процесу, стають перевантаженими, не виконуючи при цьому повною мірою організаційної функції [6].

Оскільки підручник тісно пов'язаний з іншими засобами навчання, він зумовлює виникнення цих засобів, визначає їх зміст і частково методику побудови і способів викладання. Це пояснюється тим, що підручник не може вмістити велику кількість навчальних матеріалів та

інструкцій для самостійної роботи учнів, не порушивши логічної та дидактичної його стрункості. Тому навчальний матеріал, що включається до підручника, потрібно добирати з урахуванням вікових особливостей учнів. Не можна допускати перенавантаження підручника надмірною кількістю матеріалів. Як зазначає у своєму дослідженні В. Соловйова, не завжди є потреба включати до підручників все, що необхідно для висвітлення того чи іншого питання. Доцільно розподіляти навчальний матеріал по різних видах навчальних видань. Тому автор повинен заздалегідь продумати склад навчально-методичного комплексу, виявити засоби внутрішньої та зовнішньої підтримки підручника. Внутрішньою підтримкою, за словами автора, є малюнки, фото, схеми, таблиці, вміщені в різних компонентах НМК. Зовнішня підтримка – це різноманітні спеціально розроблені та окремо видані серії додаткового ілюстративно-текстового матеріалу (настінні схеми, транспаранти, дидактичний матеріал, аудіовізуальні засоби різних жанрів і призначення) [14, 92].

Таким чином, відбувається розвантаження поліфункціональності підручника як ядра засобів навчання в системі НМК. У такому разі підручник має переходити з категорії самостійного навчального видання у категорію ведучого компонента ширшого поняття, а саме навчально-методичного комплексу. Функціональне навантаження беруть на себе й інші навчальні посібники – методичні керівництва для вчителів, хрестоматії, робочі зошити, зошити тематичного оцінювання тощо. Наприклад, у зв'язку з появою у складі навчально-методичного комплексу таких компонентів, як робочий зошит і зошит тематичного оцінювання, у підручнику повинен змінитися апарат організації засвоєння, тобто організаційно-процесуальна функція підручника звучується.

Отже, ми дійшли висновку, що наявність цілісної системи засобів навчання у вигляді навчально-методичного комплексу зумовлює істотне зростання ефективності кожного з його компонентів. НМК – це ширша система порівняно з підручником, який відіграє в комплекті організуючу і спрямовуючу роль, є ведучим, проте не універсальним компонентом. У зв'язку з появою сучасних НМК необхідно обгрунтовано розподілити дидактичні функції між компонентами комплексу з чіткою орієнтацією на обов'язкову реалізацію функціонально-цільового призначення кожного з компонентів. Потрібно також визначити співвідношення кількості навчальних завдань підручника та інших засобів навчання з урахуванням їх дидактичного характеру, чітко сформулювати дидактичну мету і можливість кожного компонента НМК.

Питання про розмежування функцій між підручником та іншими навчальними посібниками, що входять до складу НМК, досі не розв'язане однозначно ні в теорії, ні на практиці. Таким чином, одним з актуальних напрямів подальшого теоретичного дослідження проблеми створення НМК є питання про оптимальний розподіл функціонального навантаження між підручником та іншими структурними елементами комплексу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Б а б а н с к и й Ю. К. Дидактические проблемы совершенствования учебных комплексов / Ю. К. Бабанский // Пробл. школ. учеб. – М.: Просвещение, 1980. – Вып. 8. – С. 17 – 33.

2. Б е й л и с о н В. Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных зданий / В. Г. Бейлисон. – М.: Книга, 1986. – 286 с.

3. Б е с п а л ь к о В. П. Теория учебника: дидактический аспект / В. П. Беспалько. – М.: Педагогика, 1988. – 160 с.

4. Б и м И. Л. Учебник и книга для учителя – ядро учебно-методического комплекса по иностранному языку / И. Л. Бим // Пробл. школ. учеб. – М.: Просвещение, 1978. – Вып. 6. – С. 122 – 136.

5. Б о г о л ю б о в Л. Н. Учебник и методическое пособие / Л. Н. Боголюбов // Пробл. школ. учеб. – М.: Просвещение, 1976. – Вып. 4. – С. 133 – 150.

6. В а ч у г о в а Е. В. Учебно-методический комплект – новая книговедческая категория, или От средства обучения к сценарию образовательного процесса [Электронный ресурс] / Е. В. Вачугова: <http://center.fio.ru/method/resources/ALIKBEROVALYU/1112/vachugova/vach1.HTML>.

7. Г р и г о р ь е в а Е. В. Учебно-методический комплекс по природоведению как средство реализации региональной составляющей начального естественнонаучного образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Е. В. Григорьева. – Челябинск, 2000. – 214 с.

8. З у е в Д. Д. Учебно-методические комплексы / Д. Д. Зуев // Народ. образование. – 1987. – № 3. – С. 81 – 83.

9. И в а н о в А. И. Современные учебно-методические комплекты нового поколения: Пробл., пути решения, перспективы. – Ставрополь, 1995. – 13 с.

10. К р а е в с к и й В. В. Разработка теоретических основ учебника как часть научного обоснования обучения / В. В. Краевский // Пробл. школ. учеб. – М., 1978. – Вып. 6. – С. 7 – 18.

11. К р ю ч к о в а Е. А. Становление школьных учебников истории нового поколения в современной России: 90-е гг. XX – начало XXI вв.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е. А. Крючкова. – М., 2005. – 267 с.

12. П о л х а н о в а Н. В. Учебно-методический комплекс по биологии как средство реализации региональной составляющей биологического образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Н. В. Полханова. – Челябинск, 2005. – 184 с.

13. С а в ч и н М.-В. М. Дидактичні засади розробки навчально-методичного комплексу з курсу хімії основної школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / М.-В. М. Савчин. – К., 2004. – 187 с.

14. С о л о в ь е в а В. Ю. Методика использования локальных учебно-методических комплексов при формировании эколого-краеведческих знаний в школьном географическом образовании: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / В. Ю. Соловьёва – СПб., 2006. – 164 с.

15. Ш т р и ц е л ь Х. О взаимодействии учебников с другими средствами обучения / Х. Штрицель, В. Айзенхут // Пробл. школ. учеб. – М.: Просвещение, 1976. – Вып. 4. – С. 51 – 71.

16. Я к и м е н к о С. К. Управление процессом обновления гуманитарного образования через учебно-методические комплекты в современных условиях: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. К. Якименко. – М., 1998. – 151 с.